

Μερικές σκέψεις για τη μελέτη των εβραϊκών ζητημάτων

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Μ. ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ*

ΤΟΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ καιρό, πυκνώνουν οι μελέτες για τα εβραϊκά ζητήματα, και ήδη έχουμε στη χώρα μας μόνο την τελευταία πενταετία τρία συνέδρια, ένα αφιέρωμα περιοδικού, καθώς και τουλάχιστον μια δεκάδα εκδόσεων είτε ιστορικών μελετών είτε λευκοματών ιστορικού υλικού.

Όμως, βλέποντας κανείς αυτό το υλικό, οδηγείται σε μερικές σκέψεις, για τον τρόπο και την οπτική μέσα από την οποία εξετάζονται τα ζητήματα από το μεγαλύτερο μέρος αυτών των κατά τα άλλα πολύ αξιόλογων δημοσιευμάτων (εκτός από περίπου μια δεκάδα εξαιρέσεων όπως της Ρ. Μόλχο, της Φρ. Αμπαζοπούλου, του Α. Ναρ, της Μπ. Αξιοπούλου, κ.ά.) Πολλοί ερευνητές, αντιμετωπίζουν τα θέματά τους μέσα από μια «αποστασιοποιημένη» οπτική, ξεχνώντας δηλαδή τις συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες της εβραϊκής φυλής, και αυτό ισχύει, βέβαια, και για κάθε φυλή.

Δεν εννοώ μ' αυτό ότι θα πρέπει να διαπνέονται από ένα «θετικό ρατσισμό» όταν εξετάζουν τέτοια θέματα –φιλοεβραίοι σε εβραϊκά, φιλέλληνες σε ελληνικά, φιλοτσιγγάνοι σε τσιγγάνικα ή φιλοαρβανίτες σε αρβανίτικα προβλήματα.

Όμως, η γνώση, η κατανόηση και ίσως η βίωση στοιχείων που συνθέτουν αυτές ακριβώς τις ιδιαιτερότητες, νομίζω ότι είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για να γίνει δυνατή η κατ' ουσίαν αντικειμενική και πλήρης έρευνα σε παρόμοια θέματα.

Παρακολούθησα τα προαναφερθέντα συνέδρια, και έχω διαβάσει αρκετά από τα άρθρα που δημοσιεύθηκαν από τότε, και μπορώ να παρατηρήσω ότι μου έκανε εντύπωση, για παράδειγμα, η αντιμετώπιση της ανάλυσης της αρχιτεκτονικής των συναγωγών, όπου εξετάζόταν το θέμα καθαρά «μορφολογικά» χωρίς η έρευνα να υπεισέρχεται στο «γιατί» να υπάρχει μια τέτοια αρχιτεκτονική μορφολογία και ποιες είναι οι ιστορικές και κοσμοθεωρητικές ρίζες της.

Ανέλυε τον τύπο της κάτοψης, αναφέροντας τα κτιριολογικά στοιχεία της χωρίς να επεξηγεί τη σημασία που έχουν αυτά τα στοιχεία, πέρα από μια τυπική αναφορά λειτουργικότητας: σημασία που πηγάζει από την ιστορία, την ιδεολογία και κοσμοθεωρία αλλά και τις ιδιαιτερότητες της αρχικής γένεσης αυτού του λαού. Σε άλλες περιπτώσεις, αναλύονταν μερικές από τις εβραϊκές συνεικίες στον ελλαδικό χώρο, με απαρτί-

μηση των πολεοδομικών στοιχείων τους, περιγραφή της θέσης τους και του μεγέθους τους, ακόμη και της (περιγραφικής) ιστορίας τους, αλλά χωρίς να ερμηνεύεται το βασικό φαινόμενο τόσο της «συσπείρωσης» των Εβραίων (όπως φαινομενικά ισχύει το ίδιο και σε άλλες εθνότητες), όσο και της «γκετοποίησης», χωρίς όμως να γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στα χαρακτηριστικά αυτής της συσπείρωσης (και στις διαφορές της από τις άλλες εθνότητες, ούτε στην ερμηνεία του ghetto και μάλιστα στις πολλές πλευρές του και την εξέλιξή του.

Άλλοι ερευνητές, εξέταζαν τους διωγμούς (σε πολλές και διαφορετικές εποχές και με διάφορα χαρακτηριστικά) χωρίς όμως να υπεισέρχονται ούτε στα ιδεολογικά ούτε στα ιστορικά αίτιά τους, ενώ είναι διαφορετικοί οι διωγμοί κατά το Μεσαίωνα, διαφορετικοί από τους βενετσιάνους, άλλα τα ρωσικά πογκρόμ, άλλο το Sho'ah.

Τα παραδείγματα είναι πολλά και δεν είναι αντικείμενο της παρούσας να ασκήσει συγκεκριμένη κριτική σε μια σειρά δημοσιεύσεων ή ανακοινώσεων, αλλά να καταδείξει ότι υπάρχει ανάγκη κατανόησης αυτών των ιδιαιτεροτήτων για να είναι η έρευνα αντικειμενικά σωστή.

Ποιες είναι άραγε αυτές οι ιδιαιτερότητες και πώς επιδρούν σ' όλες τις εκφάνσεις του βίου τους, από την πολεοδομία και την αρχιτεκτονική μέχρι τη στάση τους σε κρίσιμες ιστορικές στιγμές; Ας δούμε μερικές απ' αυτές:

1. Η κοσμοθεωρία του Ισραήλ

Μέσα από μια πορεία αιώνων, η κοσμοθεωρία του Ισραήλ ξεπέρασε σχετικά πολύ σύντομα, (οποσδήποτε συντομότερα από τους άλλους λαούς) τόσο τον αιγυπτιακό ζωομορφικό τοτεμισμό όσο και την ασυροβαβυλωνιακή μυθολογία, ενώ δεν άγγιξε καθόλου την ανθρωπομορφική ειδωλολατρεία των αρχαίων Ελλήνων. Αντίθετα, μπορούμε να πούμε ότι ήταν η πρώτη θρησκεία που θεώρησε το Θεό ως πνεύμα και οικοδόμησε την κοσμοθεωρία του επάνω στη θέση της ύπαρξης μιας υπέρτατης δύναμης που ενυπάρχει στο σύμπαν.

* Ο κύριος Γ. Σαρηγιάννης είναι καθηγητής πολεοδομίας στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ

2. Η καταστροφή του Ναού

Η δραματική καταστροφή του Ναού το 70 μ.Χ. από το Ρωμαίο αυτοκράτορα Τίτο, διέλυσε και τα τελευταία υπολείμματα μιας τυπικής θρησκευτικής λατρείας, σε συγκεκριμένο τόπο, και δεμένη με υλικά στοιχεία –το Ναό εν προκειμένω. Από τότε ο λαός του Ισραήλ δέθηκε ακόμη περισσότερο με τον άυλο άξονα του Λόγου, της Παράδοσης, της ίδιας της ιστορίας του, της κοσμοθεωρίας του, που αποτέλεσαν τα μόνα αλλά και τα ισχυρότερα συνδετικά στοιχεία του ανά τους αιώνες, πέρα πλέον από τύπο και χρόνο.

3. Η Διασπορά

Συνδεδεμένη με την καταστροφή του Ναού, η Διασπορά ανάγκασε το λαό σε ακόμη ισχυρότερη συσπείρωση και αλληλεγγύη τόσο στην καθημερινή ζωή και πρακτική, όσο και στην ενίσχυση της συνείδησης ότι μόνο με αυτήν την συσπείρωση θα μπορούσε να επιβιώσει ο Εβραίος ως άτομο ή οικογένεια όπως είναι διεσπαρμένος στα πέρατα της γης συνήθως ανάμεσα σε εχθρικό περιβάλλον.

Θα πρέπει να τονιστεί και εδώ, ότι αυτή η συσπείρωση έγινε με άξονα την κοσμοθεωρία που προαναφέρθηκε, και ακόμη περισσότερο όπως αυτή αποκρυσταλλώθηκε μετά την καταστροφή του Ναού.

4. Η Παράδοση

Η επόμενη συνέπεια είναι η προσήλωση στην Παράδοση, και μ' αυτήν θα πρέπει να έχουμε υπ' όψιν τη συνεχή παρουσία του Ισραήλ στο χώρο της ιστορίας έξι χιλιάδες χρόνια. Η Παράδοση ξεκινά από την αρχική νομαδική κατάσταση των Εβραίων στις δύο πρώτες χιλιετίες της ιστορίας τους, και φθάνει μέχρι σήμερα. Η προσήλωση αυτή, υπήρξε και η σάνίδα σωτηρίας τους χωρίς την οποία θα είχαν σβήσει από την ιστορία ή θα είχαν αφομοιωθεί μετά τους μεγάλους διωγμούς, μετοικισίες και διασπορές, όπως τόσοι και τόσοι λαοί της αρχαιότητας.

Η παράδοση εμφανίζεται σε κάθε εκδήλωση, από τη διαφύλαξη των κειμένων των Γραφών, τη διαφύλαξη του τυπικού, το σεβασμό και την προστασία των υπερηλίκων μελών της οικογένειας, την πειθαρχία στις αποφάσεις και ερμηνείες που δόθηκαν εδώ και εκατονταετίες σε θέματα της καθημερινής ζωής ή σε σοβαρά κοσμοθεωρητικά ζητήματα.

5. Η Οικονομία

Μέσα στα πλαίσια της Διασποράς, αλλά και σε απόλυτο συνδυασμό με τους διωγμούς που επακολούθησαν, ο Ιουδαίος αναγκάστηκε τόσο από το ένστικτο της αυτοσυντήρησης όσο ακόμη και από τους νόμους των χωρών που διαβίωσε, να μην έχει ακίνητη περιουσία και να μην βασίζει την επιβίωσή του σε αυτήν. Στο φεουδαλικό Μεσαίωνα που του απαγορευόταν να έχει αγροτική γη, αλλά και που θα του ήταν άχρηστη σε

περίοδο διωγμού, στράφηκε στο εμπόριο και το χρήμα, αγαθά που μπορούσε να τα διαχειριστεί διακριτικά, πέρα από τα σύνορα, μπορούσε πιθανότατα να τα συναποκομίσει μαζί του στον επόμενο ξεριζωμό. Μπορούσε μ' αυτά να ελέγχει τους ισχυρούς, ακόμη και τις κυβερνήσεις των χωρών όπου ζούσε.

6. Οι Διωγμοί

Στο Μεσαίωνα, κάθε πολιτικό, οικονομικό ή κοινωνικό κίνημα, προοδευτικό ή αντιδραστικό, επενδύονταν με θρησκευτικό μανδύα. Έτσι «θρησκευτικοί» πόλεμοι ξεσπάρτηκαν στην Ανατολή και τη Δύση· ορθόδοξοι, αρειανοί, νεστοριανοί, μονοφυσίτες και άλλοι στην Ανατολική Αυτοκρατορία, καθολικοί, διαμαρτυρούμενοι, ουγενόττοι και άλλοι στην Δύση, σίτες και συννίτες στο Ισλάμ.

Στους τυφώνες αυτούς, οι «αλλόθρησκοι» και οι «αλλόφυλοι» είχαν μια μόνιμη θέση στους διωγμούς. Πέρα από τους εν γένει «περιθωριακούς» Αθίγγανους που συχνά κατέλιγαν στην πυρά ως μάγοι και κυρίως ως μάγισσες, οι Ιουδαίοι ήταν ο επίσης μόνιμος στόχος μέσω του ιδεολογήματος ότι σταύρωσαν τον Χριστό» (μερίδιο έπαιρναν και οι γύφτοι επειδή έφτιαξαν τα καρφιά).

Δεν είναι της παρούσης να αναλυθούν τα βραχυπρόθεσμα οικονομικά ωφέλη από τις ευκαιριακές λεηλασίες περιουσιών των ισχυρά οικονομικά Ιουδαίων, φαίνεται όμως ότι το γεγονός αυτό μαζί με την επιδιωκόμενη αναγκαστική ιδεολογική και κατά συνέπεια και πρακτική συσπείρωση των πιστών γύρω από τους φεουδάρχες του, ήταν οι κύριοι μη φανεροί άξονες των διωγμών.

7. Η Συσπείρωση

Τα παραπάνω γεγονότα όμως, ανάγκαζαν τους διωκόμενους (όπως και τους κάθε διωκόμενους) σε ισχυρότερες συσπειρώσεις και ιδιαίτερα χαλυβδωμένη φυλετική-θρησκευτική αλληλεγγύη.

Αυτή, οικοδομείται επάνω στους άξονες που προαναφέρθηκαν: της ιδεολογίας και της κοσμοθεωρίας, της στήριξης στην Παράδοση, και της οικοδόμησης αυτής της συσπείρωσης σε όλα τα επίπεδα, της αυστηρής κλειστής πατριαρχικής και ισχυρά συνεκτικής οικογένειας, της πειθαρχίας και αποδοχής της διοικητικής και πνευματικής κυριαρχίας της κοινότητας και τέλος της αποδοχής της διακριτικής ενότητας του λαού του Ισραήλ, με συνέπεια οι σχέσεις, πνευματικές, οικονομικές και διοικητικές να «ρέουν» και να συνδέουν αθόρυβα και σχεδόν άυλα αλλά ισχυρότατα (παράλληλα με τη ροή του χρήματος) τους Ιουδαίους από την Σαμαρκανή μέχρι τη Βαρκελώνη και από την Αλεξάνδρεια μέχρι την Αγία Πετρούπολη.

Επιταγές, συναλλαγματικές και ρευστό χρήμα για εμπορικές συναλλαγές αλλά και για την ενίσχυση ολόκληρων αναξιοπαθώντων κοινοτήτων ή μεμονωμένων μελών τους, εμπορικά

φορτία, από την μια και από την άλλη ραββινικές γνωμοδοτήσεις και αποφάσεις, που αφορούσαν κάθε πτυχή του ιδιωτικού, δημόσιου και θρησκευτικού βίου, διέτρεχαν όλο το χώρο του τότε γνωστού κόσμου, σφρηγισμένα με μια ενότητα πέρα από σύνορα, «εθνικότητα» και γλώσσα ακόμη.

8. Τα Ghetto

Η συγκατοίκηση εθνοτήτων είναι παλαιό φαινόμενο και χαρακτηρίζει ακόμη και την εποχή μας. Αρμένιοι, Έλληνες, Βλάχοι, Αρβανίτες, Τούρκοι και άλλοι είχαν στη μεσαιωνική πόλη τον δικό τους χώρο, και όχι μόνο στην Ανατολή.

Στην οθωμανική πόλη, υπήρχε ως και εβραϊκή συνοικία που όμως ξεχώριζε από τις άλλες. Η συνοχή της, η ζωή μέσα σ' αυτήν της έδιναν μια ξεχωριστή σημασία μέσα στην πόλη, ανεξάρτητα αν ήταν στο κέντρο, στην περιφέρεια ή μέσα στο κάστρο, δεν είναι τυχαίο ότι γνωρίζουμε σχεδόν για κάθε πόλη την εβραϊκή της συνοικία ενώ –αν και υπήρχαν– δεν έχουμε ιδιαίτερα στοιχεία για την ελληνική, την τούρκικη, την αρβανίτικη, την βλάχικη ή τις άλλες.

Στις βενετοκρατούμενες περιοχές, Επτάνησα και Κρήτη, εφαρμόζεται ο θεσμός του Ghetto (βενετσιάνικη λέξη) όπου οι Ιουδαίοι απομονώνονται δια νόμου και πολλές φορές περιτειχίζονται. Τονίζεται από τους ιστορικούς ότι μπορεί αυτός ο θεσμός να προήλθε έπειτα από αίτημα των ίδιων των Ιουδαίων –και δεν το αμφισβητεί κανείς– αλλά για να φθάσουν στο σημείο αυτό, θα πρέπει να ένιωθαν ιδιαίτερη ανασφάλεια στην βενετοκρατούμενη πόλη, πρόβλημα που δεν υπήρχε στην οθωμανική.

Έτσι, θα πρέπει να ερμηνευθεί διαφορετικά η «εβραϊκή συνοικία» της οθωμανικής πόλης από το ghetto της βενετοκρατούμενης. Διαφορετικοί οι λόγοι της μιας από την άλλη χωρική συγκέντρωση, διαφορετικές οι συνθήκες συμβίωσης με τους άλλους συμπολίτες τους, διαφορετική η νοοτροπία που αναπτυσσόταν.

9. Ανατολή και Δύση

Και φθάνουμε έτσι σε ένα ακόμη σημείο, την πολυσυζητημένη στάση της Ανατολής και της Δύσης απέναντι στους Εβραίους.

Η Δύση υπήρξε γενικώς βάρβαρη όχι μόνο προς τους Εβραίους, αλλά και τους χριστιανούς. Ιερά Εξέταση, διωγμοί με βάση όχι μόνο τη θρησκευτική καθαρότητα αλλά και τη φυλετική (Διάταγμα για τη libienza de sagre –καθαρότητα αίματος– το 1531, τετρακόσια χρόνια πριν από τους ναζί), auto da fe, σικελικοί εσπερινοί και νύχτες του Αγίου Βαρθολομαίου, Σταυροφορίες, και πολλά άλλα γνωστά.

Από την άλλη, η Ανατολή κάλυψε με την Pax Othomana πλήθος λαών και θρησκειών σ' όλο το Μεσαίωνα, και ιδιαίτερα με τους Ιουδαίους υπήρξε γενικώς (πλην μερικών εξαιρέσεων) μια ειρηνική συμβίωση και έχαιραν της προστασίας τους. Δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται, βέβαια, η φιλοσοφική συ-

νάφεια που υπήρχε από την ακμή της αραβικής λαμπρής εποχής, που μπορεί να χαρακτηριστεί σαν άνθηση ενός ελληνο-αραβο-ιουδαϊκού πολιτισμού, που κάλυψε μια ευρύτερη περιοχή, και που στηρίχτηκε στην πραγματική αναγέννηση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, και της ανάπτυξης επιστημών όπως η ιατρική, και η φαρμακολογία, τα μαθηματικά, η αστρονομία, σε εντελώς διαφορετική φιλοσοφική κατεύθυνση από την καρτεσιανή λογική και τον σχολαστικισμό της Δύσης.

10. Η Ενσωμάτωση

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί το πολυσυζητημένο πρόβλημα της «ενσωμάτωσης» που έντονα τέθηκε στη Θεσσαλονίκη του 1920.

Έχω την αίσθηση (και φάνηκε και από ορισμένες εισηγήσεις στα συνέδρια που αναφέρθηκαν) ότι το τέλος των διωγμών με την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ από την μια και η αλλαγή των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών στο πέρασμα από μια μεταφουδαλική/προκαπιταλιστική κοινωνία σε μια έντονα καπιταλιστική, οδηγεί σε χαλάρωση τόσο της συσπείρωσης, όσο και της στήριξης στην παράδοση.

Αυτό θα συνεπάγεται τέτοιες αλλαγές νοοτροπίας που ίσως σε μερικές δεκαετίες η συζήτηση για ενσωμάτωση ή μη μπορεί και να μην έχει πλέον νόημα, εκτός αν οι ιδιαιτερότητες που αναφέρθηκαν λειτουργήσουν κάποτε συσσωρευτικά και αναστρέψουν σε νέα πλαίσια την κατάσταση.

Η διαλεκτική σύνθεση των παραπάνω σημείων, νομίζω ότι είναι απαραίτητοι άξονες στην μελέτη εβραϊκών θεμάτων. Σε αντίθετη περίπτωση, θα έχουμε μια στεγνή καταγραφή γεγονότων ή υλικών στοιχείων, χωρίς ερμηνεία και χωρίς προοπτική. Θα έχουμε απλά μια αντιμετώπιση με βάση τη δυτική καρτεσιανή λογική, από την οποία αρκετά έχουμε καταδυναστευθεί από την εποχή του Αγίου Θωμά του Ακινάτη και τη φαλκίδευση του Αριστοτέλη μέσα από το νεοπλατωνισμό της καθολικής εκκλησίας, φιλοσοφίας που δυστυχώς έχει περάσει στην παιδεία μας και στην επιστήμη μας ιδιαίτερα καταστροφικά και έντονα.